

بررسی پدیدارشناختی زیارت زنانه

(مطالعه موردی: امامزاده محسن بن موسی بن جعفر علیه السلام)

دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۷ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۱

کریم خان محمدی^۱، ندا اثنی عشران^۲

چکیده

نیمی از جوامع بشری را زنان تشکیل می‌دهند؛ در حالی که در گذشته به دلایل سنتی زنان از حضور اجتماعی محروم بوده و درجه دوم محسوب می‌شده‌اند؛ بنابراین کنش‌های اجتماعی زنانه معنادار است. علاوه بر این، زنان تربیت فرزندان را بر عهده دارند و در «اجتماعی شدن» نسل آینده نقش بیشتری نسبت به مردان خواهند داشت. از جمله کنش‌های اجتماعی زنان، کنش‌های مذهبی است. همواره زنان به لحاظ باور و رفتار، مذهبی‌تر از مردان هستند و در اماکن مذهبی نیز بیشتر مشاهده می‌شوند. از این حیث مطالعه «زیارت زنانه» اهمیت دارد. در این مقاله، با رویکرد پدیدارشناختی و با بهره‌گیری از فنون مشاهده، مصاحبه و بررسی اسناد زیارت بانوان در حرم امامزاده محسن بن موسی بن جعفر علیه السلام که به دلیل انتساب به امام رضا علیه السلام، با استقبال زیادی مواجه شده، مورد بررسی انسان‌شناختی قرار گرفته است. طبق نتایج به دست آمده، زیارت در «تجربه زیسته» زنان به لحاظ معنای مندرج و خودآگاه، کارکردهای «حاجت خواهی»، «التیام و تشفی»، «تکلیف‌مداری»، «جایگزینی نمادین»، «تبادل مادی»، «خودشکوفایی»، «همبستگی گیاهی» و «تشکر» را در بر می‌گیرد و بر اساس معناکاوی محقق با رهیافت اتیک (etic) متضمن معانی «تقدس‌بخشی»، «ایدئال‌گرایی»، «همذات‌پنداری»، «کسب تجربه دینی»، «اندماج انگیزشی» و «ابطال ناپذیری» است.

کلیدواژه‌ها: زنان، زیارت، پدیدارشناسی، امامزاده، محسن بن موسی.

۱. دانشجوی گروه مطالعات فرهنگ و ارتباطات دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام (نویسنده مسئول): khanmohammadi49@yahoo.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام: aseman.moon1397@gmail.com

مقدمه

یکی از موضوعات مهم و مشترک بین همه ادیان، پدیده «زیارت» است. از آن جا که انسان فطرتاً گرایش به پرستش دارد، همواره درصدد پرستش خدای یگانه و توسل جویی بوده و به واسطه زیارت کردن، این موضوع مهم را در وجود خویش پرورش می‌دهد. زیارت به مثابه امری قدسی در جهان بینی اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد و برای انسان دیندار در هر عصری برخی از زمان‌ها و مکان‌ها متفاوت و متمایز است. زیارت کنش معطوف به ارزش و دست یافتن به رستگاری و تقرب به خداوند به میانجی دیدار از اشخاص و اماکن متبرکه است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۰۲).

زیارت، تداعی کننده زائرانی است که به قصد زیارتگاه‌های مقدس در سراسر دنیا به سفرهای دور و دراز و دشوار می‌روند و با انجام مناسک خاص دینی به زیارت آن مکان‌ها می‌پردازند. زیارت در نگاه عمومی به معنای تشریف به حضور شخص یا مکانی مقدس همراه با انجام آداب و مناسک خاص به دلیل احترام و گرامیداشت وی و توسل جویی به اوست. این امر در دین مبین اسلام کنشی باورمندانه بوده و از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. «زیارت زنانه» نوع خاصی از زیارت است که توسط زائران زن با ویژگی‌ها، نیازها و روش‌های زنانه صورت می‌گیرد و اگر چه در طول قرون متمادی وجود داشته ولی گویا در دنیای مدرن، شاخص‌تر و پُررنگ‌تر شده است.

از وجوه مشترک فرق و مذاهب اسلامی به خصوص شیعیان، وجود مقابر و مشاهد متبرکه امامزادگان و زیارت ایشان در جای جای جهان اسلام است. بنا بر نص کتب تراجم و رجال اهل سنت در احوالات بزرگان حدیث، اهتمام به توسل و زیارت مشاهد در طول تاریخ رایج و متداول بوده است و مسلمانان اعم از شیعه و سنی، به استناد آیات و احادیث و روایات متعدد بر مشروعیت امر زیارت اتفاق نظر دارند (منتظرالقائم، ۱۳۹۳: ۱۴).

زنان و مردان در زیارت قبور عزیزان خود و صالحان و اولیای الهی حکم یکسان دارند؛ زیرا احکام اسلام درباره زن و مرد یکسان است، مگر جایی که دلیلی بر اختصاص وجود داشته باشد. در معتبرترین سند مکتوب مسلمانان یعنی قرآن، آیاتی مربوط به زیارت

پیامبر ﷺ در حیات و ممات ایشان وجود دارد که شیعیان مضمون این آیات را درباره دیگر معصومان و اولیای الهی نیز از این حیث که آنان همگی نور واحدند، قابل تعمیم می‌دانند. در آیات دیگری به تعظیم شعائر الهی اشاره شده است و فقهای معاصر زیارت قبور مؤمنان را جزو تعظیم شعائر محسوب می‌کنند. در چنین آیاتی خداوند زنان و مردان را با هم مورد خطاب قرار داده و جواز زیارت قبور برایشان یکسان آورده شده است. روایاتی همچون نحوه به زیارت قبور رفتن عایشه، آموزش آن توسط پیامبر ﷺ یا روایات مبتنی بر به زیارت رفتن حضرت زهرا (علیها السلام) بر سر قبور حمزه سیدالشهدا و شهدای احد، گونه‌ای از دلالت‌های شرعی بر امر جواز و یا استحباب این نوع زیارت است و اگر برخی مذاهب اسلامی تلویحاً به کراهت این موضوع فتوا داده‌اند، نه در خصوص زیارت زنان است بلکه به دلیل احتمال مفاسد و مراتبی است که امکان دارد بر بیرون رفتن زنان از خانه مترتب گردد (موسوی مقدم، ۱۳۹۶: ۱۰۱-۱۰۲).

ریشه‌های تاریخی زیارت، مبین آن است که زیارت قبور برای زنان از ابداعات شیعه نیست، بلکه این مسئله در سنت‌های مردمی ریشه دارد و از همان روزهای نخست و سده‌های پیشین، زنان مسلمان به زیارت قبور می‌رفته و آن‌ها را اکرام می‌کرده‌اند (همان: ۱۱۷).

نظر به اینکه زنان، نیمی از جامعه انسانی را تشکیل می‌دهند و محور خانواده محسوب می‌شوند، باید از نظر جسمی و روحی از نشاط و سلامت لازم برخوردار باشند؛ چرا که ایشان را در انجام وظایف خویش که مهم‌ترین آن وظیفه مادری و تعلیم و تربیت فرزندان است، یاری می‌کند و باعث پرورش نسلی سالم و کارآمد در جامعه می‌شود.

بررسی انسان‌شناختی پدیده «زیارت زنانه» در واقع شرح کنش زیارتی بین بانوان است که به صورت انفرادی یا جمعی انجام می‌گیرد و گستره آن از زیارت پیامبران و امامان و اولیای الهی در مکان‌های دوردست تا زیارت قبور اموات و همچنین امامزادگان در شهر و دیار خویش را شامل می‌شود. نمونه این بقاع متبرکه، امامزاده محسن بن موسی بن جعفر (علیه السلام) است که از قدیم و سده‌های پیشین با عنوان «امامزاده غریب» مورد زیارت اهالی

اصفهان بوده و به خاطر انتساب به امام رضا (علیه السلام) مورد توجه عام و خاص قرار گرفته است. بدین ترتیب اگرچه حکم فقهی زیارت کردن درباره زنان و مردان یکسان است؛ اما با توجه به اینکه این پدیده نوعی کنش و رفتار اجتماعی محسوب می‌شود که بین زنان ویژگی‌ها، کارکردها، آثار و پیامدها یا حتی انگیزه‌های متفاوتی دارد؛ از دیگر سو زنان به دلیل فرصت و فراغت بیشتر به این امر اهتمام بیشتری می‌نمایند و زیارت قبور صالحان و اولیای الهی همواره مورد توجه و عنایت ویژه ایشان بوده است. در این مقاله سعی شده با نگاهی انسان‌شناسانه به تمام ابعاد پیدا و پنهان این پدیده اجتماعی پرداخته شود.

روش تحقیق

رویکرد پژوهشی در این مقاله، پدیدارشناختی است. پدیدارشناسی از نظر لغوی عبارت است از مطالعه پدیده‌ها از هر نوع و توصیف آن‌ها با در نظر گرفتن نحوه بروز و تجلی آن‌ها، قبل از هرگونه ارزش‌گذاری، تأویل یا قضاوت ارزشی. پدیدارشناسی گستره معنایی وسیعی دارد به طوری که در سطوح نازل به توصیف صرف موضوع معین از طریق شعور بی‌واسطه^۱ اطلاق می‌شود؛ اما در سطوح فراتر تلاش می‌کند از ظواهر عبور کند و به باطن دست یابد (فرامرزی قراملکی، ۱۳۹۶: ۳۳۸). پدیدارشناسی اساساً مطالعه «تجربه زیسته» یا «جهان زندگی» است و می‌کوشد معانی آن را آن‌چنانکه در زندگی روزمره زیسته می‌شود، آشکار سازد. در نتیجه، در این روش، هدف اصلی از انجام یک توصیف جامع از پدیده تجربه شده، دستیابی به درک ساختار ذاتی آن است و ارائه یک مفهوم تفسیری از درک پدیده، بیش از توصیف آن مد نظر است (امامی سیگارودی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۷-۵۸).

بنابراین، لازم است محقق برای رسیدن به مقصود، از تکنیک‌های مشاهده مشارکتی، مصاحبه، شجره‌شناسی و بررسی اسناد و مدارک، کشف باورداشت‌ها و برداشت‌های

1. direct awareness

محلی (رهیافت امیک^۱) و دیدگاه محقق (رهیافت ایتیک^۲) بهره بگیرد (کناک، ۱۳۸۶: ۶۸۶). از این رو در این پژوهش که از فروردین تا شهریور سال ۱۳۹۷ یعنی حدود شش ماه در نشانگاه امامزاده محسن بن موسی بن جعفر (علیه السلام) صورت پذیرفت از فنون زیر استفاده شد:

۱. مشاهده مشارکتی: نگارندگان با حضور مستمر در نشانگاه، در طول مدت شش ماه، تمامی عناصر و مؤلفه‌ها، فضای فیزیکی، مناسک و مراسم را بررسی کردند و به طور کلی مشاهده کامل پدیده را از منظرهای مختلف، چه به صورت آشکار و چه پنهان، مورد توجه قرار دادند تا اطلاعات دقیق تری از دل آن پدید آید. در فرایند این مشاهدات، استفاده از عکس، فیلم برداری، همچنین مشارکت در انجام مراسم و همکاری با خادمان نشانگاه، نتایج بهتری را نصیب محقق کرد.

۲. مصاحبه همدلانه: مصاحبه با ۳۵ نفر کنشگر در زمان‌های مختلف اعم از زمان‌های عادی و زمان‌هایی که مراسم خاصی در نشانگاه صورت می‌گرفت، انجام شد تا تأثیر این موقعیت‌ها خنثی شود. مصاحبه‌ها از نوع نیمه ساخت یافته انجام شد؛ یعنی، محور سؤالات مشخص و معین بود اما لحن سؤالات به مقتضای مصاحبه‌شونده‌ها تغییر پیدا می‌کرد. معمولاً سؤالات از آسان به مشکل پیش می‌رفت و زمانی که به سمت تکراری بودن می‌رسید، به سمت سؤالات جدیدتری مرتبط با موضوع تغییر می‌یافت. برای فهم دقیق تر همه مصاحبه‌ها پیاده‌سازی شد، به طوری که تمامی مضامین از دل آن استخراج و از بین همه آن‌ها حدود ۵۰ مضمون انتخاب شد و از تجمیع آن‌ها ۱۴ گزاره اصلی یا فراگیر مورد استناد واقع گردید (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۵۹).

۳. شجره‌شناسی و بررسی اسناد: پدیده «زیارت زنانه» چون در نشانگاه زیارتی خاص مورد مطالعه قرار می‌گرفت، نیاز بود برای بررسی دقیق و شناخت ابعاد گوناگون مسئله، اسناد و شجره نشانگاه تحقیق و مدارک تاریخی خود پدیده به دقت بررسی شود. بنابراین، نگارندگان از یک سو با ورود به مکان و گرفتن فیلم و عکس و پرسیدن اطلاعات از متولیان و خادمان در باب مسئله، سعی در جمع‌آوری اسناد شفاهی کردند؛ از دیگر سو با بررسی

1. emic Approach
2. etic Approach

کتاب و مقالات و سایت‌های مرتبط، اسناد مکتوب را نیز بررسی و مطالعه کردند.

در یک جمع‌بندی می‌توان گفت در رویکرد پدیدارشناختی، محقق با عبور از لایه‌های عینی و پیدا به لایه‌های عمیق و ناپیدا تلاش می‌کند به اذهان کنشگران دسترسی یابد و رفتارشان را تجزیه و تحلیل کند. برای رسیدن به هدف مذکور، سؤالات ابتدایی که درباره پدیده «زیارت بانوان» به ذهن محقق متبادر می‌شود، از این قرار است:

- آیا پدیده‌ای به عنوان «زیارت زنانه» موضوعیت خاصی دارد یا این موضوع نیز همانند همه زیارت‌هایی است که همگان اعم از مرد و زن انجام می‌دهند؟ برفرض وجود زیارتی خاص با عنوان «زیارت زنانه» یا «زیارت بانوان» آیا آداب و مناسک خاصی برای آن وجود دارد؟ آداب زیارتی بانوان (نحوه انجام مناسک) ایشان، خاصه در مکان مد نظر چگونه اتفاق می‌افتد؟ چه مراسمی در این مکان انجام می‌شود و نحوه حضور کنشگران بانو در آن چگونه است؟ امر زیارت کردن چه تأثیراتی بر ایشان می‌گذارد؟ لایه‌های نهفته و پنهان این عمل بر زنان چگونه است؟ بین زیارت این امامزاده و بانوان چه رابطه‌ای می‌تواند وجود داشته باشد؟

۴- رهیافت امیک و اتیک: در پاسخ به پرسش‌های فوق، از دو سطح توصیف یا به قولی رهیافت «امیک» و سطح تحلیل یا رهیافت «اتیک» می‌توان استفاده کرد. در سطح توصیف با رعایت اصل فراغت ارزشی (value free) به کشف باورداشته‌ها و آنچه کنشگران به زبان می‌آورند، پرداخته می‌شود و در سطح تحلیل، محقق بر حسب توان علمی‌اش با معناکاوی رفتارها و کنش‌ها از سطح به عمق حرکت و معانی ناپیدا را کشف و ثبت می‌کند (اسمیت، ۱۳۹۴: ۱۷۶).

تعریف مفاهیم

این پژوهش حاوی سه مفهوم همبسته «زیارت زنانه»، «امامزاده» و «محسن بن جعفر» است که به توضیح مختصر آن‌ها می‌پردازیم.

۱. زیارت زنانه

از نظر جامعه‌شناسی دین، زیارت در بردارنده شیوه‌های ارتباط نمادین انسان‌ها از طریق زبان گفتاری، نوشتاری و جسمانی است که میراث فرهنگی را محافظت و ادب عامیانه را آشکار می‌کند (کوئن، ۱۳۹۵: ۵۷). واژه «زیارت» معمولاً تداعی‌کننده زائرانی است که به مقصد زیارتگاه‌های مقدس در سراسر دنیا به سفرهای دور و دراز و دشوار می‌رفتند. دقت در کلمه لاتین Pilgrimage، نشان می‌دهد که به معنای «به جای دور رفتن» است که به طور ضمنی، معنای سفر به جای مقدس برای انجام فرایض دینی در آن نهفته است (تیموتی و السن، ۱۳۹۲: ۴۳).

در مکتب تشیع یکی از راه‌های تقرب به خداوند و تعالی روح و ارتقای نفس به مدارج عالی، زیارت مشاهد مشرفه و آرامگاه پیشوایان دین است که به مقام ولایت الهی نائل شده‌اند و ارباب فضل و کمال در طی روایات و احادیث نورانی در مجموعه‌های مستقلی چون «کامل‌الزیارات» آن احادیث را فراهم کرده‌اند (عابدی، ۱۳۷۶: ۹).

درباره معنای زیارت، سخن بسیار گفته شده است؛ از جمله در زبان عربی، مرحوم طریحی در این باره می‌گوید: «الزَّيَارَةُ فِي الْعُرْفِ قَصْدُ الْمَرْوَرِ إِكْرَامًا لَهُ وَ تَعْظِيمًا لَهُ وَ إِسْتِنَاسًا بِهِ»؛ معنای زیارت در عرف (در غیر معنای لغوی آن) عبارت است از آهنگ مزور کردن برای گرامیداشت و بزرگداشت او و برای انس یافتن به او (مجیری، ۱۳۸۸: ۴۸).

سید محسن امین در «کشف‌الایجاب» می‌گوید: همچنان که یک فرد که مثل دیگران است و با مبعوث شدن به رسالت، واجب‌الاطاعه می‌شود و موقعیت ویژه‌ای پیدا می‌کند، یک قطعه زمین هم در اصل، با زمین دیگر تفاوتی ندارد اما وقتی در آن پیامبر یا ولی خدا دفن می‌شود، به واسطه آن شرافت، فضیلت و برکتی پیدا می‌کند که از قبل نداشته است؛ از این رو احترامش لازم و اهانتش حرام است. از جمله احترامات به وی، آهنگ زیارت آن کردن و بنای قبه و ضریح در آن است (طالبی و براق، ۱۳۹۴: ۷۹). در برخی از آیات قرآن کریم، تعظیم شعائر الهی مورد تاکید قرار گرفته (مائده، ۲؛ الحج، ۳۲؛ البقره، ۱۵۸) و فقهای معاصر زیارت قبور مؤمنان و صالحان را جزو تعظیم شعائر محسوب می‌کنند.

در برخی آیات قرآن مانند آیه ۶۹، سوره آل عمران، خداوند زنان و مردان را با هم مورد خطاب قرار داده و جواز زیارت قبور برای زن و مرد یکسان آمده است. چه بسا اگر زیارت فقط شامل مردان بود به آن اشاره می‌شد؛ اما برعکس گزارش‌هایی از سیره پیامبر ﷺ در برخورد با زیارت رفتن زنان وجود دارد. گزارش شده که حضرت فاطمه (علیها السلام) دختر پیامبر، قبر عمویش حمزه سیدالشهدا را جمعه‌ها زیارت می‌کرد، سپس نماز می‌خواند و بر سر مزارش گریه می‌کرد. علمای اهل تسنن و بزرگان شیعه برای جواز زیارت رفتن زنان به این حدیث استدلال کرده‌اند. در گزارش دیگری آمده است که پیامبر اکرم ﷺ چگونه زیارت کردن قبور را به همسرش عایشه تعلیم داده است. این گزارش دلالت آشکار بر جواز زیارت قبور توسط زنان دارد (موسوی مقدم، ۱۳۹۶: ۱۰۲-۱۰۸).

در جمع‌بندی این بخش می‌توان از اطلاق بعضی آیات، سیره عایشه همسر پیامبر ﷺ و حضرت زهرا (علیها السلام) دختر پیامبر ﷺ چنین نتیجه گرفت که از زیارت زنانه، چه در حیات پیامبر و چه بعد از رحلت ایشان از سوی امامان و سایر صحابه، منعی وارد نشده است.

۲. امامزاده

از همان قرون اولیه و نخستین اسلامی، پراکندگی و توزیع وسیع جغرافیایی اماکن متبرکه شیعه، به ویژه شاهد خاندان پیامبر ﷺ از شرق تا غرب قلمرو اسلامی، توسعه فرهنگ شیعی و ارادت به اهل بیت سنگ بنای تشیع در تمامی فرق آن بوده است. مظلومیت علویان در برابر ظلم حکام اموی و عباسی دیگر دلیل نفوذ آنان در میان مردم و توسعه تشیع بود. امامزادگان بیشترین پراکندگی و توزیع را در جغرافیای تاریخی و دینی جهان اسلام و تشیع و به ویژه ایران دارند (منتظرالقائم، ۱۳۹۳: ۱۵).

علویان بزرگ قدیم که در بلاد ایران پراکنده و مدفون و زیارتگاه اهالی محلی شده‌اند، در هر شهری و دیاری به نامی و لقبی معروف‌اند. در اصفهان و ری و بعضی شهرهای دیگر به قبور آن‌ها «امامزاده»، «شاهزاده»، «میر» یا «شاه» می‌گویند. مانند امامزاده اسماعیل، شاهزاده ابراهیم، میر حمزه، شاه چراغ و ... حدود

۵۰، ۶۰ امامزاده که همگی در اصفهان و قری و قصباتش معروف و هرکدام کم و زیاد دارای قبه و بارگاه و دم و دستگاه اند. نظر به اینکه امام موسی کاظم (علیه السلام) کثیرالاولاد بوده اند، اکثر امامزاده‌های ایران را عموم مردم از اولاد آن حضرت می‌دانند (همایی، ۱۳۹۰: ۲۲-۲۵).

اما در خصوص صحت امامزادگی، امامزاده واجب‌التعظیم حقیقی کسی است که علاوه بر صحت نسبتش، شخصاً بزرگوار و انتساب قبر هم به او از روی موازین تاریخ و انساب محقق باشد؛ اما اینکه برای تعیین امامزادگی چه خصوصیتی در نظر عامه مناط اعتبار بوده و به چه سبب هر سیدی را هر چند بزرگ‌ترین عالم زاهد دیندار صحیح‌النسب عصر خود باشد به عنوان امامزاده نشناخته و قبه و بارگاهش را امامزاده واجب‌التعظیم نساخته‌اند، نمی‌توان برای افعال و عقاید عامه میزان و ملاکی منظم و ثابت به دست داد اما در اینکه باید امامزاده حتماً سید علوی از اولاد و اعقاب یکی از ائمه طاهرین باشد جای تردید نیست و علی‌القاعده هر قدر وسایط نسب تا امام کمتر باشد به تشخص امامزادگی نزدیک‌تر می‌شود (همان: ۲۷).

۳. محسن بن موسی بن جعفر (علیه السلام)

با جست‌وجو در منابع و اسناد تاریخی درباره این امامزاده، نسب وی در کتابی با عنوان «الباقیات الصالحات خیر لکم» که توسط اداره کل اوقاف منطقه استان اصفهان چاپ شده، آمده است: «امامزاده محسن علیه‌السلام» مشهور به «امامزاده غریب» در قریه مارنان مورد توجه اهالی محل و سایر برادران دینی است که در کتب منتخب‌التواریخ و بحر‌الانساب و دیگر کتاب‌هایی که ذکر اولاد و احفاد امام همام باب‌الحوائج موسی بن جعفر «صلوات‌الله‌علیه» نوشته شده نام این امامزاده ثبت و ضبط گردیده است» (نشریه اوقاف، ۱۳۴۶: ۸۸).

جلال‌الدین همایی شیرازی در کتاب تاریخ اصفهان: سلسله سادات، مشجرات و مسطحات انساب و نسب امامزاده‌های اصفهان، درباره امامزاده مذکور، با عنوان مورد بیست‌وشش،

آورده است: «از امامزادگان فعلی و مشهور اصفهان، به امامزاده غریب، نزدیک شاهزاده محمد، در مارنان جنب جلفای ارامنه اصفهان، می‌توان اشاره نمود» (همایی، ۱۳۹۰: ۹۶).

پایگاه جامع امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی متعلق به سازمان اوقاف و امور خیریه نیز در این باره آورده است: «نسب این امامزاده بزرگوار به امام موسی کاظم علیه‌السلام می‌رسد». در یادداشت‌های نویسنده متتبع، سید مصلح الدین مهدوی راجع به این امامزاده آمده است: در قریه مارنان اصفهان از بلوک اصفهان مقبره‌ای است معروف به امامزاده غریب که روی سنگ لوح آن نوشته شده: جناب محسن بن موسی بن جعفر علیه‌السلام.

با توجه به تابلویی که برای اطلاع زائران در حرم موجود است و به گفته متولیان و خادمان حرم صحیح است، نوشته شده: با پیگیری ریاست محترم هیئت امنای آستان در ۱۶ سال گذشته از مراکز علمی و اسناد بین‌المللی در داخل و خارج کشور، بالاخره به لطف خدا در مرکز اسناد و مدارک شیعه دهلی‌نو در هندوستان در طول سال‌های ۲۰۰۸ تا ۲۰۰۹ میلادی بر روی دو شجره‌نامه از اهل تسنن و اسناد تاریخی آن مشخص گردید که امامزاده محسن علیه‌السلام پسر بلافضل امام موسی کاظم علیه‌السلام و برادر بزرگوار آقا علی بن موسی الرضا علیه‌السلام و حضرت معصومه علیها‌السلام است. ایشان در سال ۲۰۸ هجری قمری در زمان امام جواد علیه‌السلام از مدینه و به روایتی از سامرا به این مکان آمده و به امر کشاورزی پرداخته‌اند که متأسفانه بعد از شناسایی به دست عمال مأمون عباسی به شهادت رسیده‌اند. بنای اولیه این بقعه در زمان سلجوقیان ساخته شده و در زمان صفویه چندین اتاق دیگر به این مکان مقدس افزوده و در زمان قاجاریه و حکومت ناصرالدین‌شاه به وسعت آن اضافه شد. در خور ذکر است در سال ۱۳۷۰ به دلیل فرسودگی ساختمان و آسیب‌های جدی بنا به طور کلی تخریب و بازسازی و نمای فعلی شکل گرفت و اصل اسناد و شجره‌نامه در مرکز قاضی شهید نورالله هند نگهداری می‌گردد و دو رونوشت از آن برای بازدید زائران در معرض دید قرار دارد. عکس رونوشت از شجره‌نامه امامزاده که در خود آستان روی بئر چاپ شده است.

اما بین کتب متأخری که دربارهٔ این امامزاده و نسب و شجرهٔ ایشان به رشتهٔ تحریر درآمده، کتابی است با عنوان «امامزادگان ایران را بهتر بشناسیم: امامزاده محسن بن موسی بن جعفر (علیه السلام) (امامزاده غریب)» نوشتهٔ عبدالحسین سیف‌اللهی که ایشان خود از متولیان و خادمان بنام و قدیمی امامزاده و از بانیان اصلی ساخت‌وساز و توسعه بنای فعلی و عضو اصلی هیئت امنای بارگاه بعد از انقلاب اسلامی ایران هستند. ایشان به گفتهٔ خادمان و متولیان

فعلی به سبب خدمت و ارادت طولانی و خالصانه به این امامزاده با پیگیری‌های مجدانه شجره‌نامه معتبری از امامزاده را در مرکز قاضی شهید نورالله هندوستان کشف و رونوشتی از آن را برای خود بارگاه می‌آورند و البته کتاب خویش را قبل از تهیه این سند به رشتهٔ تحریر درآورده است. او در کتاب خویش علاوه بر ذکر شجره‌نامه این امامزاده و نحوهٔ زندگی و شهادت ایشان، به توضیح بنا و بقعه ایشان نیز می‌پردازد (سیف‌اللهی، ۱۳۷۹: ۱۰۳-۱۰۸).

نگارندگان وقتی نسب این امامزاده و سؤالات مربوط به بنا و بارگاه امامزاده را از متولیان و جمعی از کهن‌سالان و خادمان این بقعه پرسیدند، همگی به همین مستندات می‌گفتند که در بالا بیان شد اشاره می‌کردند و ضمن تأیید این مطالب می‌گفتند: «این امامزاده قبلاً به شازده غریب معروف بود و کسی زیاد اینجا نمی‌آمد، آقا زیاد زائر نداشت و غریب بود، چندین بار هم بنای امامزاده را با چوب و آجر و بعدها آجر و آهن ساختند ولی ناجور بود. بعدها آمدند و آن را به شکل کنونی بازسازی کردند و توسعه دادند و البته ایشان پسر موسی بن جعفر (علیه السلام) و برادر امام رضا (علیه السلام) هستند و خیلی مجرب‌اند و آن آقا خیلی زائر دارند، از دور و نزدیک برای زیارتشان می‌آیند» (مصاحبه شفاهی با جمعی از کهن‌سالان و خادمان قدیمی امامزاده محسن (علیه السلام)، تابستان ۱۳۹۷).

گزارش توصیفی

بقعه امامزاده محسن بن موسی بن جعفر (علیه السلام) در اول خیابان رودکی اصفهان، تقریباً منتهی الیه خیابان وحید که قدیم‌ترها به قریه مارنان و محله صحرا روغن معروف بوده است، قرار دارد. کنار این بقعه یک «مادی / نهر آب» وجود دارد به نام «مادی مارنان» که آب زاینده رود را به زمین‌ها و باغات صحرای مارنان و سیچان و صحرا روغن قدیم می‌رسانده ولی متأسفانه آن نهر و جوی آب و به قول اصفهانی‌ها مادی به مرور زمان پر شد و امروز خیابان رودکی بر روی آن مادی ساخته شده است (سیف‌اللهی، ۱۳۷۹: ۱۰۳).

ساختمان قدیمی امامزاده عبارت بود از یک گنبد خانه عرق چینی و دو چشمه در دو طرف گنبد و با طول ۱۸ متر و عرض ۸ متر که با ورودی هشتی کلاً دارای ۱۶۵ متر زیربنا بوده است و البته این بقعه با چهار دیواری و تاکستان و باغ‌های کنار بیش از ۱۸۰۰ متر مربع بوده است. امامزاده از سال ۱۳۳۸ تا به امروز دو بار تجدید بنا شد، چون نامناسب ساخته شده بود. ساختمان فعلی در قسمت جنوبی، ساختمان سه طبقه‌ای برای آشپزخانه و آبدارخانه و انبار و زیرزمین بوده و همکف و شبستان زنانه و کتابخانه و در طرف غرب اتاق خادم و انبار اجناس و دفتر و در طرف شمال گنبد خانه و ضریح اصلی و رواق‌های زنانه و مردانه و ورودی شمالی طراحی گردیده است (همان: ۱۱۴).

پس از عبور از حیاط جلوی در امامزاده که با حوضی پر آب خودنمایی می‌کند، وارد آستان مقدس می‌شویم. همین ابتدای ورود، در آقایان (سمت راست) از در بانوان (سمت چپ) از هم جدا می‌گردد. در بدو ورود نگاه مردم (چه زن و چه مرد) به اذن دخول امامزاده که با کاشی کاری به دیوار قرار گرفته است، مانوس گشته و ناخودآگاه افراد را به ایستادن و تأنی و خواندن اذن دخول وای می‌دارد. بالای سر در ورودی آقایان سوره کوتر و بالای سر در ورودی خواهران سوره اخلاص به صورت کاشیکاری قرار دارد و بین این دو، یک کاشی کاری مستطیل شکل کوچکی با این مضمون دیده می‌شود: «امامزاده محسن علیه السلام عمل مهندس عبدالحسین سیف‌اللهی و هیئت امنای به تاریخ ۱۴۱۵ هجری قمری».

از این پس با زوار زن امامزاده همراه می‌شویم. پس از ورود به قسمت خواهران، پارچه‌ای بزرگ که تصویر یک بانوی محجبه با آیه‌ای از سوره نور روی آن نوشته شده، از در اصلی آویزان است. با گذر از راهرویی کوتاه به ضریح زیبا و منور امامزاده می‌رسیم. اکثر بانوان قبل از رسیدن به ضریح، زیارت‌نامه‌ای را که داخل یک قاب در راهروی منتهی به ضریح نصب شده است، می‌خوانند و کسانی که سواد ندارند به احترام دست به روی سینه گذاشته و کمی می‌ایستند. ضریح امامزاده در وسط صحن اصلی قرار گرفته است و قسمت اعظم آن در قسمت بانوان قرار دارد.

داخل ضریح، قبه مطهر امامزاده در گوشه‌ای آرمیده و بر فراز مقبره، سازه‌ای تابوت مانند یا مکعبی شکل و مرمرین نظر هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌کند. روی مقبره، قرآنی مفتوح به همراه گلدان‌های قدیمی پر از گل و چندین شمعدان قدیمی زیبا وجود دارد. دو فرش دست‌باف کوچک قدیمی کف ضریح و کاسه‌ای پایه‌دار و مرمرین هر دو تمامی نذورات مالی زائران را در خود جای داده‌اند و همه این‌ها از طریق محفظه‌های مشبک یا همان ضریح با شیشه‌های مات که در قسمت بالا باز هستند، احاطه می‌گردد. بیشتر از همه سکوت و فضای زیبا و دل‌نشین امامزاده که با نقاشی‌های معرق، کاشی‌کاری، گچ‌بری‌ها، خطاطی و آیینه‌کاری هر چهار طرف امامزاده به صورت مقرنس بندی قرار دارد، زینت و جلای خاصی به محیط آنجا بخشیده است. در بالای چهار طرف دیوارهای صحن اصلی، حجره‌های کوچکی وجود دارد که گلدان‌های قدیمی اهدایی از طرف زوار از روزگاران قدیم داخل آنجا گنجانده شده است. زائران نیز از صبح زود یکی یکی برای زیارت وارد امامزاده می‌شوند و پس از سلام و زیارت ایشان در گوشه‌ای نشسته، زیارت‌نامه می‌خوانند.

خانمی ۵۵ ساله از شهر ابریشم که به گفته خود هفته‌ای یک بار به امامزاده می‌آید، چنین گفت: «من راهم خیلی دوره، اما شاید در طی یک هفته دوبار می‌آیم و گاهی یک بار و اگر یک هفته بشود و نیایم انگار یک چیزی گم کرده‌ام، قربانش برم خیلی مجربه و من این قدر باور دارم» (ساعت ۱۰ صبح ۹/۵/۹۷).

خادم قدیمی امامزاده هم دربارهٔ زیارت بانوان چنین گفت: «این امامزاده اتفاقاً کارش درست است، ارمنی هم شفا داده، ارمنی را با تابوت آوردند اینجا، اونی که خودم با چشم خودم دیدم، بلند شد، نشست و به امامزاده سلام داد. تا سه، چهار، پنج سال پیش هم برنج و روغن همون می آورد اینجا. آدم اومده سرطان داشته، شفا پیدا کرده. ارمنی ها که به قول خودمان مسلمان نیستند بیشتر می آیند و اعتقاد دارند، نذر می کنند. ولی واقعاً اینجا خیلی مجرب است... خب معلوم است خانمها بیشتر می آیند امامزاده، یک وقت می بینی از صبح می آیند، شب می روند، وقت شون آزادتره، آقایون می آیند و نماز می خوانند و می روند» (مصاحبه با خادم ۵۰ ساله امامزاده که گویا از بچگی خادم این امامزاده بوده است. ساعت ۸ صبح ۹۷/۵/۲۳).

آقای امیری که روشندل و نیمه بینا بوده و روضه خوان و قرآن خوان دایمی امامزاده است، داستان حضور خود در امامزاده را این گونه می گوید: «من خوابی دیدم و در عالم خواب به من یه پولی دادند و گفتند بیا اینجا امامزاده و روضه بخوان (سال ۷۴) و از آن وقت دست من اینجا بند شد. من سال ۴۳، ۴۴ بچه بودم با اخوی و خانواده می آمدم این امامزاده. می دانم یه قاب کوچک از شجره نامه ایشون اون وقتها زده بودند به ایوان اصلی که من یادم میاد... امامزاده هم ۷، ۸ ساله بود که به وسیله تبر، مظلومانه شهید می شود. اینها یه گروه زیادی بودند وقتی می آیند ایران که بروند پیش برادرشان امام رضا علیه السلام، در اینجا شناسایی می شوند و شهیدشون می کنند» (مصاحبه با آقای امیری، روضه خوان امامزاده، ۹۷/۵/۱۷ مطابق با ۲۵ ذی القعدة، روز دحو الارض، ساعت ۳۸: ۱۷).

بر اساس مشاهده ها و مصاحبه های انجام یافته، باورداشتها و رفتار زنان حول محور زیارت امامزاده شامل این موارد می شود:

- کنشگران از راه های دور و نزدیک، ساعت های طولانی و گاه کوتاه برای زیارت این امامزاده می آیند و معتقدند: امامزاده محسن فرزند موسی بن جعفر علیه السلام، واجب التعمیم و برادر امام رضا علیه السلام است، اما اکثر زنان زائر دربارهٔ سن، نحوهٔ زندگی، یا چگونگی به شهادت رسیدن امامزاده بی اطلاع هستند. برخی حتی عنوان و نسب ایشان را نمی دانند و جزو

نوادگان امام معرفی می‌کنند، اما همچنان متفق القول به وجود یک انسان بلندمرتبه از نسل امامان گواهی می‌دهند.

- اکثر قریب به اتفاق زائران معتقدند که امامزاده بسیار عظیم‌الشان بوده و همواره حاجت‌های آنان را برآورده می‌سازد. آن‌ها به صورت شفاهی و به قول اهالی «دلی» و گاهی به صورت کتبی با امامزاده درد دل کرده و خواسته‌ها و حاجت‌های خویش را از او طلب می‌کنند. در این باره خانمی جوان چنین می‌گفت: «آدم از امامزاده همه حاجتی می‌خواهد، حتی اون حاجت‌هایی که به هیچ کس حتی به پدر و مادرش نمی‌شود گفت. حرف‌هایی رو که توی دلش است می‌گوید، اینجا بیشتر زبان دل باز می‌شود» (خانم جوان ۳۰ ساله، ۹۷/۴/۱۴، ساعت ۳۵:۲).

- بیشتر بانوان موقع ورود، آداب مرسوم زیارت از قبیل وضو داشتن، سلام کردن، اذن دخول و زیارت‌نامه خواندن، نماز و قرآن خواندن را رعایت می‌کنند و برخی به دادن نذورات اعم از انداختن پول داخل ضریح، پخش کردن شکلات، نان و پنیر، کیک و خرما و آجیل، مشکل‌گشا یا انداختن سفره‌های کوچک و بزرگ مانند سفره صلوات، سفره حضرت رقیه (علیها السلام)، سفره ابوالفضل (علیه السلام) و از این قبیل موضوعات اعتقاد ویژه‌ای دارند.

- همواره و در مراجعات مکرر و غیر زمان‌بندی شده، چه در روزهای عادی و چه در زمان مناسبت‌ها و مراسم مختلف امامزاده، تعداد زائران زن نسبت به مردان به مراتب بیشتر بود. در بیشتر مصاحبه‌هایی که هم از خود بانوان و هم از آقایان (متولیان و خادمان) انجام می‌گرفت، این امر تأیید می‌شد. به طور نمونه آقای امیری روضه‌خوان قدیمی و روشن‌دل امامزاده که حتی شفای چشمانش را تا حد نیمه بینایی مرهون کرامت آقا می‌دانست و همواره خود را از بچگی زائر آقا برمی‌شمرد و می‌گفت: «بیشتر زائرهای آقا، خانم‌ها هستند، علتش اینه که حاجت گرفتند و آقا قربونش برم مظلومانه شهید شدند، یکهو می‌بینی ۱۰ تا زن که میاد، ۲ تا مرد میاد چون خانم‌ها اکثراً قلباشون پاک و خالصه»، وقتی همین مورد از دختر جوانی سؤال شد در پاسخ چنین گفت که: «به نظرم آره، خانم‌ها همیشه بیشترند، چون احساسی‌ترند، آقایون رو دیدم گاهی از سر کوجه یا

هرجایی نزدیک و دور به امامزاده سلامی می‌دهند و می‌روند، برایشون کافیه، اما خانم‌ها حتماً باید بیایند داخل خود امامزاده، بشینند، از نزدیک اشکی بریزند، دلشون بشکند تا سبک بشوند و آرامش پیدا کنند و بروند. خب به هر حال مشغله‌شون همیشه جوایبی کمتره» (دختر ۲۲ ساله، کارشناس بهداشت عمومی، ۹۷/۵/۱۴، ساعت ۹:۱۸ صبح).

- زنان همچون مردان، امامزاده را در دادن حاجت مستقل ندانسته، بلکه دیدشان به ایشان بحث وساطت و شفاعت ایشان است.

- اکثر خواسته‌ها و حاجت‌های زائران حاجت‌های دنیوی از قبیل سلامتی، امور مادی، ازدواج، کار و معیشت، شفای مریضان و رفع موانع و مشکلات بوده و حاجت‌های اخروی از قبیل شفاعت ائمه و فرزندان‌شان یا عاقبت‌به‌خیری در دنیا و آخرت یا مسائل مربوط به قبر و قیامت در اقل خواسته‌ها بود. در کل بسامد درخواست معطوف به دنیا و مادی بیش از درخواست‌های اخروی و معنوی است.

- زائران با امامزاده بسیار راحت و صمیمی هستند، چه دربارهٔ زیارت و چه در مواقعی که حتی مثلاً مشغول حرف زدن یا خوردن خوراکی یا استراحت کردن هستند، بسیار آزادانه و به دور از هرگونه استرس یا ملاحظه‌ای رفتار می‌کردند، همانند فضای خانه خویش در حرم زندگی می‌کردند.

- شرکت در نماز جماعت امامزاده یا حضور در مراسم معنوی امامزاده از سوی بانوان با استقبال زیادی روبه‌رو می‌شد. به طوری که بیشترین فضای امامزاده در مواقع اعیاد و جشن‌ها و عزاداری‌ها اختصاص به بانوان داشت.

- برخی کنشگران به ضریح امامزاده قفل بسته، گویا به طور تمثیلی از بسته شدن امورشان، خواهان باز شدن آن توسط امامزاده بودند.

- بسیاری از زائران بانو مدعی‌اند از امامزاده حاجت گرفته‌اند و حتی با دقت و ذکر جزئیات موارد حاجت گرفتن و چگونگی ادا شدن آن توسط امامزاده را بیان می‌کردند.

- در نهایت اینکه گویا زیارت برای بانوان علاوه بر انجام مناسک ظاهری، نوعی رابطه عاطفی و پیوند قلبی با امامزاده برقرار می‌سازد؛ به طوری که از این رهگذر به برخی از نیازهای معنوی ایشان از قبیل عشق و پرستش، امنیت و آرامش، امیدواری و نشاط، احساس قدردانی و توفیق و سپاس، استقامت در برابر انواع مشکلات پاسخ داده می‌شود. در نتیجه، آثار و برکات فراوانی در زمینه تأمین سلامت معنوی نصیب بانوان زائر می‌شود.

گزارش تحلیلی

همچنان که در بخش روش گفته شد، پس از توصیف پدیده، گزارش تحلیلی از آن به دو صورت قابل انجام است؛

الف. رهیافت امیک: در این رهیافت باورداشت کنشگران و معنایی را که برای رفتار خود قائل‌اند از منظر خود کنشگران بررسی می‌کنیم.

ب. رهیافت ایتیک: در این رهیافت ابعاد پنهان و غیرعینی پدیده از منظر محقق ارزیابی و تحلیل می‌شود. از آن جا که معناکاوی، نه به علل بیرونی بلکه به دلایل ذهنی مربوط می‌شود از طریق آن می‌توان کارکردهای آشکار و پنهان پدیده را کشف کرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. معناکاوی از منظر کنشگران

پدیده زیارت متضمن معنایی است که گاهی کنشگر به آن‌ها آگاهی بیانی دارد؛ یعنی، به زبان می‌آورد. به این نوع معناها «معنای آشکار» اطلاق می‌شود. در یک نگاه کلی به معنای آشکار پدیده از منظر کنشگران زن در مکان مد نظر، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱-۱. حاجت‌خواهی: به عنوان اولین عامل میل به شفاعت و وساطت طلبی از ائمه اطهار (علیهم‌السلام) و فرزندان‌شان برای کلیه خواسته‌های مادی و معنوی، از ویژگی‌ها و دلایل

زیارت زنانه است. بنابراین، با بیشترین فراوانی زائران زن اظهار می‌کنند که در چنین مکان قدسی، احساس ارتباط و اتصال محکمی به قدرت لایزال الهی پیدا کرده و به این امر اهتمام ویژه‌ای می‌ورزند. به تعبیر برخی بانوان «آن حاجت‌هایی که به هیچ کس نمی‌شود گفت حتی به پدر و مادر، به دوست و آشنا هم نمی‌شود گفت؛ حرف‌هایی که توی دل‌مان است به امامزاده می‌گوییم. راستی که اینجا زبان دل‌ها می‌شه» (خانم ۳۰ ساله، ۱۴/۴/۱۳۹۷). حاجت گرفتن جزو تجربه‌ی زیسته زائران زن محسوب می‌شود؛ «من چندین سال بود که حاجتی داشتم و به شکرانه‌ی امامزاده حاجتم را گرفتم؛ البته نشده بود که زودتر برای ادای نذریم پیام خدمت‌شون... راستش از خدا خواستم که همین دخترم که پیشمه بچه دار بشه که الحمدلله خدا بهم یه نوه خوب و سالم داد. اینجا گفته بودم به امامزاده میام نذر رو آوردم اینجا دادم... البته زیارت اومدم صددرصد برای گرفتن حاجت نیست؛ همین که بیایم و به آرامش برسیم خودش خوبه. این مکان تماماً لطف و مرحمته و از جانب‌شان هیچ ضرری به آدم نمی‌رسه و در واقع همینم که رابطه‌مون با خدا قوی‌تر می‌شه کافی» (خانم مسن، بخش‌کننده نذر، ۱۷/۵/۹۷). در این باره یک خانم ۵۰ ساله‌ای که وقتی از او سؤال شد که برای چه به امامزاده آمده است؟ گفت: «برای حاجت گرفتن» گفتم: آیا حاجت هم گرفته‌اید؟ جواب داد: «بله همین هفته پیش بود مامانم چند وقتی بود به خاطر یه مریضی اصلاً صحبت نمی‌کرد یک روز اومدم اینجا و سرتاسر امامزاده رو سفره حضرت رقیه انداختم، عکس‌هایش هم دارم، چند روز بعد مادرم شروع کرد به حرف زدن، البته کلمه کلمه، ولی داره بهتر می‌شه» (خانم ۴۸ ساله، کارمند شهرداری، مرداد ۱۳۹۷).

۲-۱. التیام و تشفی: عامل دوم در پناه جستن به این مکان مقدس، التیام‌بخشی، تخلیه روحی و فرار از مشکلات روزمره است. بسیاری از بانوان به وجود برخی مشکلات و دغدغه‌های زندگی اشاره دارند و معتقدند که با مراجعه به این مکان ضمن زیارت امامزاده، گویی از بسیاری ناملایمات و رنج‌های روزگار رهایی می‌یابند و با انجام مناسک زیارت التیام می‌یابند و تخلیه عاطفی می‌شوند: «اینجا که می‌آییم روحیه می‌گیریم، خستگی‌هامون در می‌ره، خالی و سبک می‌شویم بعدش به نظرم ایمانمان هم قوی‌تر

می‌شود...» (خانم ۵۰ ساله اهل دیزچه اصفهان، ۹۷/۵/۱۶). خانم جوانی هم که به یک پسر بچه روبه‌روی ضریح نشسته و مشغول خواندن دعا و زیارت‌نامه است، در این باره می‌گوید: «اینجا محیطی امن و آرام است که هر وقت بیایم همین طوره، این محیط از بس همه توش آرام‌اند و همه دعا می‌خوانند خیلی دوست دارم. من از این حال معنوی آرامش می‌گیرم و دلم می‌خواهد همیشه اینجا بیام و طلب حاجت کنم و خودم هم آرام بشوم. تو این روزگاری که مشکلات زیاده و مردم از لحاظ اعصاب به هم ریخته‌اند، می‌آیم امامزاده، می‌نشینم، خستگی‌هایم در می‌ره همه خستگی‌های روحی و جسمی‌ام خالی می‌شود» (خانم جوان ۳۰ ساله، از کاوه اصفهان، ۹۷/۵/۷). خانم دیگری می‌گوید: «من اصلاً اینجا که می‌آیم دلم نمی‌خواهد با کسی حرف بزنم، می‌خواهد آرامش بگیرم و خودم تنهایی دعا بخوانم... من بعضی وقت‌ها که از لحاظ روحی و روانی داغونم می‌روم کافی شاپ، یک وقت‌هایی هم می‌آیم امامزاده ولی فکر کنم کافی شاپ آرامش‌اش موقتی است اما امامزاده تا مدت‌ها به من انرژی و آرامش می‌دهد...» (خانم ۴۵ ساله، لیسانس مدیریت، شاغل، ۹۷/۹/۵).

۳-۱. تکلف مداری: توصیه به امر زیارت از طرف اولیای دین و به دست آوردن تجارب دینی و معنوی از جمله تجربه زیارت، به لحاظ فراوانی در رتبه سوم قرار دارد. «زیارت که می‌آیم اصلاً به خاطر توصیه خود اهل بیت است و همچنین خداوند که می‌فرماید هیچ کس بی‌واسطه نمی‌تواند با من صحبت کند و از من چیزی بخواهد خودش قربانش برم راه میانبر قرار داده که همان چهارده معصوم‌اند و فرزندان پاک و مطهرشان که همین امامزاده‌ها باشند، از طریق همین‌ها به خدا متصل می‌شیم... علما و مراجع مومن هم گفته شده خیلی از حالات معنوی‌شان را پیش این بزرگواران داشتند مخصوصاً امامزاده محسن که برادر امام رضا هم هستند» (خانم مجرد، ۲۷ ساله، از ملک شهر اصفهان، ۹۷/۵/۲۰).

۴-۱. جایگزینی نمادین: کسانی که نمی‌توانند به حج مشرف شوند به زیارت امام رضا (علیه‌السلام) می‌روند. به تعبیر معروف، زیارت امام رضا (علیه‌السلام) حج فقراست؛ اما کسانی که به زیارت امام رضا (علیه‌السلام) هم نمی‌توانند بروند به زیارت امامزاده می‌روند به ویژه اینکه امامزاده از منسوبان امام رضا (علیه‌السلام) باشد، می‌تواند جایگزین خوبی باشد «از خدا می‌خواهم که این

توفیق زیارت روزمون نگیره که همیشه بیاییم زیارت‌شان که برادر امام رضا هم هستند، چون ما علاقه داریم به امام رضا ایشان هم که برادرشه و از خدا می‌خواهیم که اول فرج و آخر عاقبت به خیری و مشکلات و کار جوان‌ها مون رو درست کنه و همه رفته‌ها اونا که بد وارث یا بی‌وارث‌اند به نیابت از همه‌شون زیارتمون را قبول کند و می‌گیم تا برسه به روح‌شان...» خانم دیگری می‌گوید: «ما که نمی‌توانیم به حرم امام رضا یا زیارتگاه‌های دیگر دایم و متصل برویم می‌آییم اینجا، وجود این امامزاده‌ها غنیمت و نعمت است و ما خدا بهمون لطف کرده که نزدیکی و می‌آییم اینجا...» در این باره خانم دیگری چنین گفت: «من خیلی به ایشان علاقه‌مند و معتقدم، شفیع خیلی خوبی است پیش خدا، یعنی عزیزه مثل زیارت فاطمه معصومه (علیها السلام) یا زیارت امام رضا (علیه السلام) و به نظرم فرقی نمی‌کند این اعتقاد است، ما با این امامزاده‌ها بزرگ شدیم و ازشون چیزها دیدیم، مثل اینکه وقتی اسم ابوالفضل را می‌شنویم منقلب می‌شویم» و بعد از این صحبت آهسته‌آهسته به گریه کردن افتاد (خانم ۴۵ ساله، از خیابان محتشم کاشانی اصفهان، ۹۷/۹/۵).

۱-۵. تبادل مادی: در یکی از مراجعات به امامزاده با پخش نذورات مواجه شدیم. وقتی علت را از خانمی که مشغول دادن آجیل مشکل‌گشا بود، جویا شدیم با لبخندی پاسخ داد: «ما یه خونه‌ای رو می‌خواستیم بفروشیم، بدهکار بودیم، از صدقه سر امامزاده نتهنها بدهی مون رو خدا را شکر دادیم، بلکه در کنارش یه خونه دیگه‌ای خریدیم، نذر کردم یا امامزاده مشکل‌گشا، مشکلم رو حل کن تا پیام آجیل مشکل‌گشا بدم. من خودم به این نذرها خیلی معتقدم» (خانم ۴۵ ساله از دستگرد اصفهان، ۹۷/۶/۴، ساعت ۹:۱۵ صبح). خانم بی‌سوادی می‌گوید: «والله نمی‌توانم زیارت‌نامه بخوانم. من که سواد ندارم. اما خوب می‌دانم امامزاده حاجتمون را می‌دهد، دادند که ما دوباره آمدیم به دیدنشان، آن دنیا هم شفاعت‌مان می‌کنند می‌آیند به دیدن‌مان بعد از مردن‌مان».

۱-۶. همبستگی غیابی: زیارت نیابتی از طرف رفتگان مثل پدر و مادر، شرکت در مراسم امامزاده از قبیل جشن‌ها و عزاداری‌ها در حرم ایشان، به نیابت از دیگری از مواردی است که به کرات بانوان به آن اشاره می‌کنند. «وقتی وارد حرم می‌روم تا جایی که بتوانم هم به نیابت از خودم و هم به نیابت از پدر بزرگم که تازه فوت کرده و خیلی دوست‌شان داشتم

یا پدر و مادرم و کسانی که التماس دعا گفتند چند بار سلام و زیارت مخصوص امامزاده را می‌خوانم...».

۷-۱. تشکر: برخی برای ادای دین و تشکر به زیارت امامزاده می‌آیند «از صدقه سر آقا همه چیزم جور شد، خودشان حل می‌کنند، همین الان که من آمدم می‌روم یک کم درد دل می‌کنم و می‌روم دنبال کار و زندگی ام، خوب خیلی اثر دارد و انرژی می‌گیرم...» به تعبیر یک خانم نسبتاً جوان «از خدا می‌خواهم که دوباره پیام زیارت امامزاده محسن، اینجا میام روحیه می‌گیرم، حاجت می‌گیرم، یاد شهدا می‌افتم خیلی به گردنمان حق دارند...».

۸-۱. خود شکوفایی: صرف صحبت با یک امامزاده و بیان درد دل با آن موضوعیت دارد. «زیارت ما یعنی اینکه می‌رویم به دیدارشان و از عقایدشان برایشون می‌گوییم و می‌خواهیم که اصلاحش کنند و در حقیقت می‌خواهیم خودمان رو پیش خدا محکمی بزنیم و ببینیم خدا بی‌واسطه این امامزاده‌ها ببینمون و بپذیرنمون و راهمان بدن...».

۹-۱. مشارکت‌جویی: «مراسم امامزاده را شرکت می‌کنم، نمازهای جماعت رو گاهی نمی‌رسم ولی برنامه‌های دیگر مثل شب‌های قدر و قرآن به سر گرفتن را خانوادگی می‌آییم و لذت می‌بریم...»

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۲. معناکوی از منظر محقق

در این بخش به بررسی لایه‌های پنهان و ذهنی کنشگران و تفسیر زوایایی می‌پردازیم که هرچند ممکن است کنشگر بدان آگاهی ضمنی داشته باشد اما نمی‌تواند بیان کند و باید به وسیله خود محقق کشف و صورت‌بندی شود. آن دسته از مختصات و ویژگی‌هایی که از طریق مصاحبه‌های عمیق و مشارکت همدلانه با کنشگر به دست آمده است.

۲-۱. تقدّس بخشی

بیشتر زنان زائر امامزاده دربارهٔ اینکه چرا به امامزاده آمده و زیارت می‌کنند؟ نگاه باورمندان و اعتقادی به شریعت را مطرح و همگی به نوعی تمایل قلبی و باور عمیق خود را به موضوع زیارت ائمه (علیهم‌السلام) و نسب ایشان ابراز می‌کنند و حتی این حالت را به قول خود «ذاتی و فطری» می‌دانند. کمتر زائری پیدا می‌شد که نگاه غیر قدسی یا بی‌اعتقاد به زیارت داشته باشد. گویی همگی به این باور رسیده بودند و از نمود خارجی آن در قالب کنش زیارت احساس لذت، آرامش و سبکی روح می‌کردند. از این رو، در بیشتر مصاحبه‌هایی که صورت می‌گرفت غالباً به این موضوع اشاره می‌کردند و با این گفته که «مگه می‌شه بی‌اعتقاد بود» به این اصل پایبند بودند.

۲-۲. ایدئال گرایی

کنشگران زن در زیارت خویش به هیچ عنوان منفعلانه عمل نمی‌کردند؛ بلکه همگی خالق عمل و گزینش ارادی خویش بودند و برای وصول به نیت مد نظرشان نوع آرمانی کنش زیارتی را به منصهٔ ظهور می‌رساندند. به این صورت که همهٔ آن پیام‌هایی که ایشان دربارهٔ این موضوع ارسال می‌کردند، چه در قالب پیام‌های کلامی مثل پاسخگویی به سؤالات محقق و چه در قالب پیام‌های غیرکلامی مثل تغییر چهره و حالت آن، اشک ریختن و متأثر شدن، حاکی از نوعی بیان حال و هوای آرمانی بود؛ به طوری که با معناکاوای دقیق می‌شد زوایای پنهان و دلایل نهان عمل زیارتی ایشان را فهمید و از آن رمزگشایی کرد. به طور نمونه آن دسته از زائرنانی که علت زیارت‌شان پناه جستن و مأمن طلبی به امامزاده بود در طول مصاحبه‌های همدلانه با ایشان مشخص شد که از بسیاری دغدغه‌ها و فشارهای زندگی مثل مشکلات اقتصادی و معیشتی «بی‌پولی» یا مشکلات اجتماعی و خانوادگی مثل بیکاری یا ازدواج نکردن یا ناسازگاری‌های زن و شوهری و... متوسل به امامزاده شده‌اند. چرا که به نظر می‌رسد گونهٔ ایدئال زیارت کردن چنین باشد که زائر بدون اضطراب و نگرانی با فراغت خاطر و آسودگی خیال به قصد انس و اکرام و تعظیم مزور پای در صحن و سرایش بگذارد و دمی چند از قیل و قال‌های دنیای

بیرون به زیارت پردازد. در صورتی که رفتار برخی کنشگران با امامزاده ارتباطی مضطربانه و ملتسمانه بود که به واسطه شرایط و اوضاع آن فرد او را به سمت کنش زیارت سوق داده بود.

۳-۲. هم‌ذات‌پنداری

در مدت تحقیق چیزی که بیشتر ذهن محقق را درگیر می‌کرد این بود که زائران زن امامزاده علاقه و اقبال زیادی داشتند که زیارت خود را به زیارت امامان شیعه مخصوصاً امام موسی کاظم (علیه‌السلام) یا امام رضا (علیه‌السلام) نسبت دهند. هرچند این دو امام با امامزاده مد نظر ارتباط نسبی داشته و برخی زوار از آن مطلع بودند ولی برای دیگر زواری هم که با نسب و تبار این امامزاده آشنایی چندانی نداشتند این امر همچنان صادق بود. در گفته‌های ایشان به وضوح روشن بود که نوعی تشابه در زیارت بین این صاحب‌مکان با زیارت مرقد امام هفتم و بارگاه امام هشتم وجود دارد به طوری که حتی این امر در بین کسانی که اولین بار به زیارت این امامزاده می‌آمدند نیز کاملاً هویدا بود. از این رو ذهن محقق به سمت اصلی با عنوان «مشابهت بین یک صاحب‌مکان شریف و صاحب‌مکان شریف دیگر» از طرف کنشگر زیارتی معطوف شد.

۴-۲. کسب تجربه دینی

همه زائران به دنبال نوعی تجربه عرفانی، معنوی و دینی هستند و انتظار دارند به آن برسند، این تجربه شامل گذر از دنیای مدرن و بدون معنویت و درک دنیای مقدس و روحانی است (تیموتی، ۱۳۹۲: ۴۶). از آنجا که تجربه دینی نوعی مواجهه با امور قدسی است که به شناخت مستقیم، حضوری و بی‌واسطه اطلاق می‌گردد و به دین‌ورزی بیشتر و یافتن تجربه‌های دینی انسان منجر می‌گردد، سرانجام نوعی حالت پویایی و تحرک معنوی برای انجام عبادتی خالصانه فراهم می‌کند. تجاربی که نه تنها در زندگی ایمانی شخص دیده می‌شود؛ بلکه اساس زندگی اجتماعی و فرهنگی او را هم پرنرنگ‌تر و زیباتر می‌سازد. این تجربه بین عموم زائرانی که از راه‌های دور و نزدیک برای زیارت امامزاده می‌آمدند دیده

می‌شد؛ چرا که در خلال صحبت‌های ایشان مشخص شد که هر فرد با توجه به مراتب دینی و ایمانی‌اش به واسطه کنش زیارت و انجام اعمال و مناسک و آیین‌های مرتبط با آن مثل دعا و زیارت‌نامه خواندن، نماز خواندن، نذری دادن، و دیگر موارد به مراتب برایش نوعی تجربه دینی حاصل می‌شود که با تکرار فرایض و ارکان زیارت سطح اعتقادات و اعمال صالحه فرد ارتقا یافته و به تعبیر خود کنشگران «ایمان فرد و عمل صالحش زیادتر می‌شود» که این امر نشانه اهمیت این اصل است و به مرور زمان و با تکرار فرایندوار «پدیده زیارت زنانه» تجربه دینی فرد دایم تجدید و بازسازی می‌شود.

۲-۵. اندماج انگیزشی

پدیده زیارت زنانه در مکان امامزاده محسن از انواع و اقسام انگیزش‌ها برخوردار است. هرچند ممکن است هر یک از زائران به یکی از دلایل اشاره کنند اما اصولاً پدیده زیارت به لحاظ انگیزش اندماجی است و دلایل مختلف یک فرد را به سوی زیارت سوق می‌دهد. بنابراین زیارت زنانه کارکردهای متنوعی دارد. شاید بتوان به لحاظ تفکیک ذهنی این گونه زیارت‌ها را به انواع مختلف نام‌گذاری کرد اما باید توجه داشت که این تفکیک صرفاً ذهنی است.

با کمی تسامح می‌توان از گونه‌های «زیارت تعبدی»، «زیارت شفاجویانه» و «زیارت تفریحی» نام برد. زیارت تعبدی زیارتی است که زائران زن تنها از روی باورمندی و ازدیاد ایمان و باورها و از روی تأکیدات اولیای دین انجام می‌دهند و بسیار پسندیده و اثرگذار است. زیارت شفاجویانه بیشتر به زیارت زائرانی اشاره می‌کند که با قصد برآورده شدن حاجات و شفاعت از امامزاده برای نیل به خواسته‌ها و آرزوهایشان انجام می‌گیرد. زیارت تفریحی به زائران زنی اشاره دارد که با داشتن اعتقاد دینی و لزوم حاجت‌طلبی از امامزاده به نوعی به لزوم نشاط روحی و تفریح و گذران اوقات فراغت خود و فرزندان در این مکان معتقد بودند و با آمدن به امامزاده و امتناع ورزیدن از گردش در مکان‌های تفریحی دیگری مثل پارک یا سینما، به طور کل یک نوع زیارت تفریحی می‌پرداختند.

۲-۶. ابطال ناپذیری

اغلب زنان زائر امامزاده از این حیث اشتراک نظر داشتند که امامزاده حتماً شفافبخش است و موارد خلاف را توجیه می‌کردند و می‌گفتند اگر حاجت نگیریم اشکال از ناحیه ماست یا مصلحت ما در عدم پذیرش دعاست. آن‌ها با این بیان مشروط که «اگر موقع زیارت دلمان صاف باشد یا دلمان بشکند حتماً سیم‌مان به امامزاده وصل و حاجت‌مان روا می‌شود» بر این گزاره صحه می‌گذاشتند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بررسی پدیدارشناختی «پدیده زیارت زانه» در نشانگاه امامزاده محسن بن موسی جعفر در محله مارنان اصفهان نشان می‌دهد که این پدیده نه تنها قدمت تاریخی داشته و از قدیم‌الایام مرسوم بوده است، بلکه جزو اعتقادات و باورداشت ایمانی کنشگران است. مشاهدات متوالی نشان می‌دهد هرچند زنان در مدیریت امامزاده نقش ندارند، اما بیشتر زائران امامزاده به لحاظ دفعات حضور و مدت اقامت زنان هستند.

معناکاوی زیارت در تجربه زیسته زنان نشان می‌دهد زیارت برای آنان کارکردهای آشکار و پنهان متنوعی دارد. آن‌ها طی برقراری ارتباط عاطفی و احساسی با زیارت شونده به نوعی خواستار برآورده شدن حاجات‌شان هستند که اکثراً مربوط به امور دنیوی و مادی است. اکثر بانوان زائر امامزاده با زائران امام رضا (علیه السلام) هم‌ذات‌پنداری دارند. بانوان به تعبیر گوناگون زیارت خویش را به زیارت ائمه اطهار (علیهم السلام) به ویژه امام هفتم و امام هشتم شیعیان ربط می‌دهند.

به ترتیب اولویت و برحسب فراوانی می‌توان «حاجت‌خواهی»، «التیام و تشفی»، «تکلیف‌مداری»، «جایگزینی نمادین»، «تبادل مادی»، «خود شکوفایی»، «همبستگی غیابی» را از کارکردهای عمده زیارت زانه برشمرد. با وجود سبک‌ها و گونه‌های مختلف در بین زیارت زنان، نباید از نقش تفریحی با هدف غنی‌سازی اوقات فراغت و جایگاه آن

در سبک زندگی اسلامی ایرانی غفلت ورزید. زیارت زنانه می‌تواند ضمن تقویت دینداری، کارکرد تفریحی داشته باشد و اوقات فراغت زنان را به صورت سالم و هدفمند پر کند. در این زمینه باید از سوی متولیان فرهنگی جامعه برنامه‌ریزی هوشمندانه‌ای صورت بگیرد.

منابع و مأخذ

- قرآن مجید.
- اسمیت، فلیپ و الگزندر رایلی. (۱۳۹۴). نظریه فرهنگی. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ اول. تهران: علمی.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۵). مقدس و نامقدس. ترجمه نصرالله زنگویی. چاپ اول. تهران: سروش.
- امامی سیگارودی، عبدالحسین؛ دهقان نیری، ناهید؛ رهنورد، زهرا؛ نوری سعید، علی. (۱۳۹۱). «روش‌شناسی تحقیق کیفی: پدیدارشناسی». فصلنامه پرستاری و مامایی جامع‌نگر. س ۲۲. ش ۶۸. صص: ۵۶-۶۳.
- بیتس، دانیل؛ پلاگ، مزد. (۱۳۷۵). انسان‌شناسی فرهنگی. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ اول. تهران: انتشارات علمی.
- تقی‌زاده، محمود؛ خان‌محمدی، کریم. (۱۳۸۸). «بررسی پدیدارشناختی پدیده چنار خون‌بار الموت قزوین». شیعه‌شناسی. س ۷. ش ۲۶. صص: ۵۵-۹۲.
- تیموتی، دالان جی، السن، دانیل ایچ. (۱۳۹۲). گردشگری، دین و سفرهای معنوی. ترجمه محمد قلی پور و احسان مجیدی فرد. چاپ اول. تهران: جامعه‌شناسان.
- خان‌محمدی، کریم؛ مؤذن، معصومه. (۱۳۹۴). «انسان‌شناسی قدمگاه (مطالعه موردی بیت التور)». فصلنامه فرهنگ رضوی. ش ۱۱. س ۳. صص: ۷-۳۹.
- سیف‌اللهی، عبدالحسین. (۱۳۷۹). امامزادگان ایران را بهتر بشناسیم/ امامزاده محسن بن موسی بن جعفر (علیه السلام) (امامزاده غریب). چاپ اول. اصفهان: نقش‌مانا.
- طالبی، ابوتراب؛ براق‌علی پور، الهه. (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی زیارت و دین‌داری زائران و معناکاوای کنش زیارت زائران امام رضا علیه السلام». فصلنامه علوم/اجتماعی. ش ۶۹. صص: ۷۵-۱۰۶.
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمد سعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخ‌زاده، محمد. (۱۳۹۰). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی». اندیشه مدیریت راهبردی. سال پنجم، ش ۱۰. پاییز و زمستان ۱۳۹۰. صص: ۱۵۱-۱۹۸.
- عابدی، احمد. (۱۳۷۶). فلسفه زیارت (شرح و تحقیق زیارت القبور فخر رازی). قم: انتشارات زائر.
- فرامرز قراملکی، احد. (۱۳۹۶). روش‌شناسی مطالعات دینی. چاپ دهم. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- فکوهی، ناصر. (۱۳۹۵). مبانی انسان‌شناسی. چاپ پنجم. تهران: پردیس دانش.
- کتاک، فیلیپ کنراد. (۱۳۸۶). انسان‌شناسی (کشف تفاوت‌های انسانی). ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر علمی.
- کونن، بروس. (۱۳۹۵). مبانی جامعه‌شناسی. ترجمه غلام عباس توسلی و رضا فاضل. چاپ ۲۷. تهران: سمت.
- مجیری، محمدرضا. (۱۳۸۸). «زیارت». دو ماهنامه تربیتی/اخلاقی خلق. ش ۱۵. صص: ۱-۲.
- محمدی، جمال؛ صالحی، صادق؛ نیکوفال، زینب. (۱۳۹۶). «پدیدارشناسی تجربی گردشگران اماکن مذهبی (مورد مطالعه: اماکن زیارتی شهرستان هرسین)». مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری. س ۶. ش ۲۰. صص: ۳۴-۵۵.
- منتظرالقائم، اصغر. (۱۳۹۳). امامزادگان و حیات فرهنگی. به کوشش احمد شرفخانی. چاپ اول. اصفهان: چاپ و نشر سازمان اوقاف و امور خیریه.
- موسوی مقدم، سید محمد. (۱۳۹۶). «اواکاوای فقهی مشروعیت زیارت قبور توسط زنان با تأکید بر مبانی قرآن و سنت».

پژوهش‌های فقهی، ش ۱، دوره ۱۳، صص: ۱۰۱-۱۲۳.

- الباقیات الصالحات خیر لکم؛ سپاسگزاری از مردم، نشریه اداره کل اوقاف منطقه استان اصفهان، (۱۳۴۶)، جلد اول.

- همایی شیرازی، جلال‌الدین، (۱۳۹۰). کتاب تاریخ اصفهان، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سایت‌ها

- پایگاه جامع امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی، تاریخ مراجعه ۹۷/۷/۱۸، www.emamzadegan.ir.

